

STANDART TÜRKÇEDEKİ ÜNLÜLER ve ÜNSÜZLER*

Volkan COŞKUN**

ÖZET

Standart Türkçenin ünlü ve ünsüzlerinin nitelik ve nicelikleri hakkındaki bilgileri, 1999 ve 2000 yıllarında Trier Üniversitesinin modern fonetik laboratuvarında yapmış olduğumuz deneyler sonucunda elde ettik. Söyleyiş ve akustik özellikleriyle tanımlanabilen ünlüler; (1) dilin bölümleri, (2) dudakların aldığı durum, (3) ağzın açıklığı ve (4) uzunluk-kısalık bakımlarından sınıflandırmaya tâbi tutulabilir ve bir ünlü dörtgeni vasıtasıyla tanımlanabilirler. Standart Türkçedeki ünlüler, akustik bakımdan kompakt, diffus, gravis ve flat¹ olarak adlandırılır. Ünsüzler ise; (1) ses yolu, (2) boğumlanma noktası ve (3) ton bakımlarından olmak üzere, en az üç ana başlık altında toplanabilir. Ünsüzleri oluşturan hava akımı; ses telleri, yutak, ağız ve burun boşluklarında oluşan ve ses yolu olarak adlandırılan bölgede birtakım farklı özellikler kazanır. Ses yolunda ünsüzlerin oluşumunu sağlayan organların birbirlerine en çok yaklaştıkları yer, boğumlanma noktasını ifade eder. Ses telleri ise, tonlu ve tonsuz ünsüzlerin oluşumunu sağlayan önemli bir organdır. Ünlüler tonlu oldukları için, ton bakımından sınıflandırma sadece ünsüzlerde yapılır.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Kenntnisse über die Quantitäten und Qualitäten der Vokale und der Konsonanten des Türkischen haben wir aus den wissenschaftlichen Experimenten, die wir in den Jahren 1999 und 2000 im Labor der Universität Trier angestellt haben, gewonnen. Die Vokale lassen sich artikulatorisch und akustisch definieren. Die Vokale sind nach den artikulatorischen Kriterien von (1) Teil der Zunge (2) Öffnungsgrad des Mundraums (3) Lippenstellung (4) Länge klassifiziert. Durch das artikulatorische Vokalviereck werden die Merkmale der Vokale des Türkischen repräsentiert. Für die Beschreibung der türkischen Vokale werden folgende akustische Merkmale benötigt: kompakt, diffus, dunkel, tief. Die Konsonanten werden nach den Kriterien von (1) Artikulationsmodus (Artikulationsart) (2) Artikulationsstelle und (3) Stimmbeteiligung klassifiziert. Unter Artikulationsmodus oder Artikulationsart versteht man in der traditionellen Phonetik, die Art und Weise, wie der Luftstrom im Ansatzrohr oder in der Glottis gehemmt bzw. modifiziert wird. Die zweite Dimension, nach der alle Sprachlaute klassifiziert werden müssen, ist die der Artikulationsstelle. Unter Artikulationsstelle versteht man den Ort im Ansatzrohr, an dem zwischen zwei Organen der Abstand am geringsten ist. Das Kriterium der Stimmbeteiligung ist ein binäres Kriterium und unterscheidet funktionell stimmhafte von funktionell stimmlosen

---

* Bu araştırma, Türk Dil Kurumunun bursuyla gittiğimiz Almanya'daki Trier Üniversitesinin modern ve ses tahlili için her türlü elektronik araca sahip laboratuvarında yapılmıştır. Bana bu imkânı sağlayan Muğla Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ethem Ruhi FİĞLALI'ya, Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'a, Yürütme ve Yönetim Kurulunun Sayın Üyelerine ve araştırmanın yapılması esnasında her türlü desteği veren ve ekibiyle birlikte bilimsel çalışmanın her safhasında yol gösteren Fonetik Uzmanları Prof. Dr. Jens-Peter KÖSTER ve bölümün öğretim üyesi Dr. Herbert MASTHOFF'a en derin teşekkürlerimi sunarım. Bu araştırmanın yapılabilmesi için bir kısım maddî desteği de Muğla Üniversitesi sağlamıştır. Türkiye Türkçesindeki ünlülerin, uluslar arası fonetik alfabesindeki karşılıkları şöyledir: a = [ʌ]; ince â = [a]; e = [E]; ı = [ɪ]; i = [i]; o = [O]; ö = [œ]; u = [u]; û = [U]; ü = [y].

** Yrd.Doç.Dr.,

¹ Kompakt, diffus, gravis ve flat terimleri makalenin II. bölümünde açıklanmıştır.

Lauten. Dieses Kriterium betrifft normalerweise nur Konsonanten, da Vokale gewöhnlich stimmhaft sind.

ÜNLÜLER

Ünlüler, tonlarını ses tellerinden alan ve ses kanalında (ses telleri ve dudaklar arasında) hiçbir takıntıya uğramadan oluşan seslerdir. Ünlülerin oluşmasını sağlayan organlar; ses telleri, dil, alt çene ve dudaklardır. Ünlülerin oluşumu esnasında akciğerlerden gelen hava akımı önce ses tellerine uğrar ve ses tellerini titreştirerek, ton kazanır. Ses tellerine uğrayarak tonlulaşan hava akımı, bir trafik memuru gibi görev yapan küçük dilin burun yolunu kapatmasıyla ses kanalının ikinci bölümü olan ağız boşluğuna gelir. Tonlu hava akımı, alt çenenin ve her bir ünlünün niteliğine göre horizontal ve vertikal yönde hareket edebilen dilin devreye girmesiyle diğer niteliklerini de kazanmaya başlar ve düz veya yuvarlak durumda olan dudakların arasından geçtikten sonra ünlü olarak oluşumunu tamamlar. Meselâ; ses kanalının ikinci bölümü olan ağız boşluğuna gelen tonlu hava akımı, dilin horizontal yönde arka tarafının kabarması, vertikal yönde ise ağız boşluğunun en alt bölümüne inmesi, alt çenenin geniş bir açı kazanması ve dudakların düz bir şekil almasıyla **a** ünlüsünün niteliklerini kazanır.

Ünlüler; oluşum ve akustik bakımlardan olmak üzere iki ana bölümde incelenir.

I.Oluşum bakımından:

Ünlüler; oluşum, yani ses tellerini titreştirip ton kazanan hava akımına ünlü özelliği kazandıran organların hareketi bakımından dört ana başlık altında incelenebilir. Organların aldıkları durumlara göre ünlüler değişik nitelikler kazanırlar ve bu nitelikler ünlülerin tek tek tanınmasını ve sınıflandırılmasını sağlar.

1. Dilin bölümleri bakımından ünlüler
2. Dudakların aldığı durum bakımından ünlüler
3. Ağızın açıklığı bakımından ünlüler
4. Uzunluk-kısalık bakımından ünlüler

1. Dilin bölümleri bakımından ünlüler

Bu bölümde dilin horizontal olarak hareketi söz konusudur; bu hareket, dilin önünün, ortasının veya arkasının kabarması şeklinde gerçekleşir, yani dil, ön, orta veya arka kısımlarında kabarak, ünlünün alacağı niteliğe göre ağız boşluğunun önünü, ortasını veya arkasını daraltır. Dilin bölümleri bakımından ünlüler, "**ön, merkez ve arka**" ünlüler olmak üzere üç ana bölüme ayrılırlar. "**Ön**" ünlüler ince, "**merkez**" ve "**arka**" ünlüler ise kalındır. Dilin bölümleri bakımından Türkiye Türkçesindeki ünlüler tablo hâlinde aşağıya çıkarılmıştır:

2. Dudakların aldığı durum bakımından ünlüler:

Ciğerlerden gelen hava akımı ses kanalında dilin vertikal ve horizontal hareket etmesiyle nitelik kazanmaya başlar. Fakat; nitelik kazanmaya başlayan hava akımı, işlemin tamamlanabilmesi için, dudakların arasından da geçmek zorundadır. Hava akımı dudakların arasından geçerken; dudaklar, ünlünün kazanacağı niteliğe göre düz veya yuvarlak bir şekil alır. Meselâ; [i] ve [ü] sesinin birbirinden ayrılması dudakların düzlük ve yuvarlaklığıyla ilgilidir. Dudakların aldığı durum bakımından Türkiye Türkçesindeki ünlüler tablo hâlinde aşağıya çıkarılmıştır:

düz	[i],[ı],[a],[â],[e],[i:],[ı:],[a:],[â:],[e:]
yuvarlak	[ü],[u],[o],[ö],[û],[ü:],[u:] [o:],[ö:]

3. Ağızın açıklığı bakımından ünlüler:

Ağızın açıklık derecesi, üst ve alt çene açısının büyüklüğüyle ilgilidir. Bu açıklığın derecesini ayarlayan organlar, hareket kabiliyetine sahip alt çene ve dildir. Dilin üst tarafı ile damak arasındaki mesafe ağızın açıklık derecesini ifade eder. Ağızın açıklığı bakımından dünya dillerindeki ünlüler "**kapalı, kapalı-yarı kapalı, yarı kapalı, yarı kapalı-yarı açık, yarı açık, yarı açık-açık, açık**" olmak üzere yedi bölüme ayrılır. Türkiye Türkçesinde "**yarıkapalı-yarı-açık** ve **yarı açık-açık**" derecelerde oluşan ünlü yoktur. Ağızın açıklığı bakımından Türkiye Türkçesindeki ünlüler tablo hâlinde aşağıya çıkarılmıştır:

kapalı	[i],[ü],[u],[i:],[ü:],[u:]
kapalı-yarı kapalı	[û]
yarı kapalı	[ı],[ı:]
yarı kapalı-yarı açık	-
yarı açık	[o],[ö],[e],[o:],[ö:],[e:]

ön	[i],[ü],[ö],[â],[e],[i:],[ü:],[ö:],[â:],[e:]
merkez	[ı],[ı:]
arka	[u],[o],[a],[û],[u:],[o:],[a:]

yarı açık-açık	-
açık	[a],[â],[a:],[â:]

4. Uzunluk-kısalık bakımından ünlüler:

Ünlülerin uzunlukları, sonogram'da saniyenin binde birine kadar teknik olarak ölçülebilmektedir. Bir ünlünün uzun ünlü olarak kabul edilebilmesi için aynı türden bir kısa ünlüden ortalama iki kat daha uzun olması gerekmektedir.

Türkiye Türkçesinde (Standart Türkçe) 10'u kısa, 9'u uzun olmak üzere toplam 19 ünlü mevcuttur. Bu sayı, dünya dillerinin tümünde 28'si kısa 26'sı uzun olmak üzere toplam olarak 54'tür. Ünlülerin uzunluğu üst üste iki nokta (:) ile ifade edilir².

Uzunluk-kısalık durumu bakımından Türkiye Türkçesindeki ünlüler tablo hâlinde aşağıya çıkarılmıştır:

uzun	[a:],[â:],[e:],[i:],[ı:],[u:],[ü:],[o:],[ö:]
kısa	[a],[â],[e],[i],[ı],[u],[û],[ü],[o],[ö]

Aşağıdaki ünlü dörtgeni Türkiye Türkçesinin uzun ve kısa ünlülerini açık olarak göstermektedir. Aşağıdaki ünlülerin vertikal ve horizontal yönde diziliş sırası; çok sayıda akustik ölçüm sonucunda ortaya çıkan değerlerin, formant kart olarak adlandırılan iki boyutlu logaritmik karta işlenmesi sonucunda yerleri tespit edilen ünlülerin diziliş sırasıyla aynıdır. Aşağıdaki ünlü dörtgeni, ünlülerin diziliş sıralarıyla birlikte, Türkiye Türkçesi ünlülerinin bütün oluşum özelliklerini de yansıtmaktadır. Ünlülerin aralarındaki aslına uygun mesafeleri görebilmek için formant karta(s. 6) bakınız.

ön   merkez   arka
düz yuvarlak   düz   düz yuvarlak

² Lâboratuvarda yaptığımız çok sayıda deney sonucunda; ğ'nin kendisinden önceki ünlüleri uzattığını ve ğ'den sonra gelen hecenin de vurgulu olduğunu ve bazı kelimelerde ise ğ'nin y'seklinde telaffuz edildiği tespit ettik. Meselâ: **eğmek** kelimesi, **[eymek]** şeklinde telaffuz edilmektedir. ğ'nin kendisinden önceki ünlüleri uzatma görevi, hem akustik hem de artikülasyon bakımından lâboratuvardaki teknik cihazlarla incelenmiş ve tespit edilmiştir. Uzun ünlüler aynı zamanda fonolojik karaktere de sahip olabilmektedirler: Meselâ: âdet (gelenek) - adet (sayı) /a:'det/ ≠ /a'det/; doğru - doru /do:'ru/ ≠ /do'ru/.

Türkçe ünlülerle ilgili örnek kelimeler:

1	2	3	4	5	6	7
iki [i'ki] [i'ci]	İğne [i:'ne] [i:'nE]	üzüm [ü'züm] [ü'züm]	düğme [dü:'me] [dü:'mE]	uzun [u'zun] [u'zun]	tuğra [tu:'ra] [tu:'r7]	mahlûk [mah'lûk] [mah'lUk]
8	9	10	11	12	13	14
ılık [ı'lık] [1'l1k]	tığ [tɪ:] [t1:]	ekmek [ek'mek] [Ek'mEk]	yeğen [ye:'en] [jE:'En]	öz [öz] [ÖZ]	öğretmen [ö:'retmen] [Ö:' rEtmEn]	kor [kor] [kOr]
15	16	17	18	19		
doğu [do:'u] [dO:'u]	kâr [kâr] [car]	kâmil [kâ'mil] [ca'mil]	kar [kar] [k7r]	kağnı [ka:'nı] [k7:'n1]		

II. Akustik bakımdan

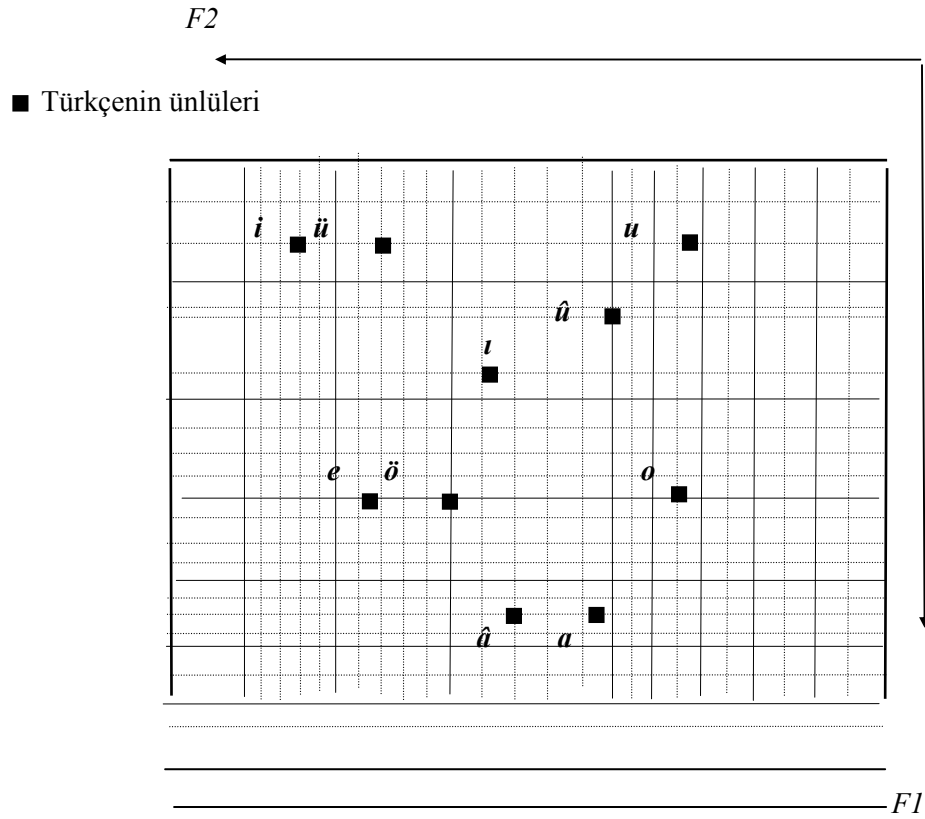
Ciğerlerden gelen hava akımı ve bu sayede oluşan hava basıncı, normal nefes alış verişte birbirinden ayrı ve açık bir konumda olan ve konuşılmaya başlandığı zaman birbirine yapışan ses tellerini titreştirir*. Ses telleri aynı bir müzik aletinin telleri gibi görev yapar. Ses tellerinin kalınlığı ve uzunluğu insanların yaşına ve cinsiyetine bağlı olarak değişir. Birimi Hz. (Hertz)** olan temel frekans ve buna bağlı olarak katlamalı giden üst frekanslar, ses tellerinin kalınlığına ve uzunluğuna göre değişir. Meselâ; ortalama olarak yetişkin bir erkekte temel frekans 100 Hz.'ken, kadında ve çocukta daha fazladır. Aynı dili konuşan insanların seslerinin frekansları tespit edilmek suretiyle, o dilin seslerinin bütün nitelikleri de ortaya çıkarılabilir. Almancanın, İngilizcenin, Fransızcanın, İtalyancanın ve diğer birçok dilin seslerinin nitelikleri ve nicelikleri deneysel fonetik lâboratuvarlarında tespit edilmiştir. Biz de aynı yöntemi uygulayarak uzun ve yorucu çalışmalardan sonra Türkiye Türkçesinin seslerinin niteliklerini ve niceliklerini tespit ettik. Bu tespitleri, yaparken 800'ün

* Ses tellerinin açılıp kapanması ve titreşimleri lâboratuvarında dakikada 2000 kare fotoğraf çekebilen cihazlarla en ufak ayrıntısına kadar gözlemlenebilmektedir. Ayrıca ses tellerinden çıkan tonlu hava akımı ve tonlu hava akımının ünlü veya tonlu ünsüz oluncaya kadarki bütün safhası açık ve net olarak izlenebilmektedir.

** Frekans'ın birimi olan Hertz (Hz.) adını Alman fizikçi H. Hertz (1857-1894)'den almıştır. Bir saniyedeki titreşim sayısı Hz. verir.

üzerinde deney gerçekleştirdik. Deneyde yetişkin Türklerden faydalandık. Sesleri, elektronik aletler ve çeşitli tahlil yöntemlerini kullanarak önce izole edilmiş olarak, daha sonra sırasıyla tek heceli ve çok heceli kelimeler içinde, en son olarak da cümle içinde değerlendirdik. Makalemizde bulunan vurgu işaretli kelimelerin vurgularını yine elektronik aletleri kullanarak çeşitli tahlil yöntemleriyle tespit ettik.

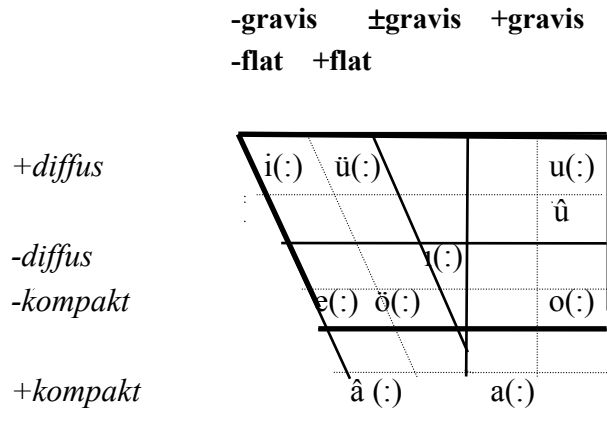
Lâboratuvarda tespit ettiğimiz ünlü formantlarının frekansları (F1 ve F2) formant kartına yerleştirerek Türkiye Türkçesinin seslerinin teşhisini sağladık. Lâboratuvarda tespit ettiğimiz ünlülerin formant değerleri aşağıdaki logaritmik karta işlenmiştir. Kartın üzerindeki işaretler, ünlülerin ağız boşluğundaki boğumlanma noktalarını aslına uygun olarak yansıtmaktadır. Siyah koyu karecikler, her ünlünün oluşumu esnasında dilin en yüksek ve en kabarık yerini; F1, dilin vertikal hareketini; F2 ise, dilin horizontal hareketini temsil etmektedir.

Jakobson, Fant ve Halle (1951), bütün dillerin ünlülerini akustik özelliklerine göre sınıflandıran bir sistem geliştirmişlerdir. Bu sistemdeki özellikler Prag'lı Fonolog N. S. Trubetskoy'un fikirlerine dayanmaktadır. Geliştirilen bu sistem tamamıyla akustik verilere dayanmakta ve artı [+] veya eksi [-] değerlere sahip olan 12 adet özelliği ihtiva etmektedir. Bu 12 özellikten 4 tanesi Türkiye Türkçesinin ünlülerinin akustik özelliklerini gösterebilmek için yeterlidir. Bunlar:

- 1) Kompakt ünlüler: Türkiye Türkçesinin ünlülerinin her iki formantı sonogram'da birbirlerine çok yakındırlar. Bu tür ünlülerde F1 yüksektir. Türkiye Türkçesinde kompakt ünlüler, [a],[a:],[â],[â:] ünlüleridir.
- 2) Diffus ünlüler: Bir ünlünün diffus özelliğe sahip olabilmesi için, F1'in sonogram'ın kenar bölgelerinde olması gerekmektedir. Diffus ünlülerde F1 çok alçaktır. Türkiye Türkçesinde diffus ünlüler, [i], [i:], [ü], [ü:], [u], [u:], [û] ünlüleridir.
- 3) Gravis ünlüler: Sonogram'da F1 alt kenardadır ve her iki formant da alt kenarda birbirine yakındır. Türkiye Türkçesinde gravis ünlüler, [u],[u:],[û],[o],[o:] ünlüleridir.
- 4) Flat ünlüler: Bu özellik, sadece F2'si yüksek ve F1'leri aynı olan ünlüler için geçerlidir. Bu özelliklere sahip olan ünlülerden F2'si alçak olan flat'tir. Türkiye Türkçesinde flat ünlüler, [ü],[ü:],[ö],[ö:] ünlüleridir.

Aşağıdaki ünlü dörtgeni Türkiye Türkçesinin ünlülerinin akustik özelliklerini temsil etmektedir

Türkiye Türkçesinin ünlülerinin akustik özelliklerini gösterebilmek için aşağıdaki gibi bir matris düzenlenebilir:

Özellik	Ünlüler																		
	î	î:	ü	ü:	u	u:	û	ı	ı:	e	e:	ö	ö:	o	o:	â	â:	a	a:
kompakt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Diffus	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0	0	0
Gravis	-	-	-	-	+	+	+	±	±	-	-	-	-	+	+	0	0	0	0
Flat	-	-	+	+	0	0	0	0	0	-	-	+	+	0	0	0	0	0	0

ÜNSÜZLER

Ünsüzler, diyafram ve dudakların arasında gerçekleşen hareket ve olaylar sonucunda oluşurlar. Ünsüzlerin oluşumunda gerekli olan havanın az veya çok basınçlı olmasını sağlayan organlar, diyafram ve akciğerler; bu havaya geçit görevi yapan organlar ise, nefes borusu, yutak, ağız ve burun boşluğudur. Bunlardan yutak, ağız ve burun boşluğu; ayrıca rezonans odacıkları olarak da görev yaparlar. Ünsüzlerin oluşumunda görev alan ağız içindeki hareketsiz ve az hareketli organlar, ünsüzlerin boğumlanma yerlerini; hareketli organlar ise, boğumlanma organlarını ifade ederler.

Ünsüzlerin boğumlanma yerlerini ifade eden hareketsiz organlar, üst dişler, üst diş eti bölgesi, ön damak ve orta damak; az hareketli organlar ise, üst dudak, alt dudak ve art damaktır. Ünsüzlerin boğumlanma organlarını ifade eden hareketli organlar ise; hareketi başka bir organa bağlı olan organlar, yönlendirici organlar ve kendi başlarına hareket edebilen organlar olmak üzere üçe ayrılır. Hareketli organlar, dil, alt çene ve ses telleridir. Hareketi başka bir organa bağlı olan organlar, yani hareketi kısmen veya tamamen alt çeneye bağlı olan organlar; alt dişler, az hareketli organlar sınıfına da girebilen alt dudak, hareketli organlar sınıfına da giren dildir.

Bu organlardan gırtlakın üstünde bulunan yutak; ağız ve burun boşluklarını, yemek ve soluk borusuna bağlayan koni biçimli bir organdır ve üç bölümden meydana gelir. Bunlardan birinci bölüm, burun boşluğunun arka bölümünü oluşturur. İkinci bölümde, konuşma esnasında nefes borusunu açık tutan, yemek esnasında ise nefes borusunu kapatan gırtlak kapağı bulunur. Yemek borusuna kadar herhangi bir uzantısı olmayan gırtlak kapağı, sadece nefes borusunun üst kısmında yer alır. Yutağın bu ikinci bölümü, hem burun

boşluğuna, hem de ağız boşluğuna açılır. Yutağın üçüncü bölümü ise, gırtlak kapağıyla başlar ve yemek borusuna doğru uzanır. Bu bölümün görevi, gırtlak kapağı yardımıyla akciğerlere havanın, yemek borusuna ise yiyeceklerin geçişine yardım etmektir.

Gırtlak, yemek borusunun yanındaki nefes borusunun üst kısmında yer alır. Gırtlakın içinde yukarıdan aşağıya doğru sırasıyla, yalancı ses telleriyle gerçek ses telleri bulunur.

Küçük dil, yumuşak damağın en son bölümünde yer alır ve ciğerlerden gelen tonlu veya tonsuz hava akımını, ünsüzün alacağı niteliğe göre, ya burun yolunu kapatarak ağız boşluğuna, ya da kısmen ağız yolunu kapatarak burun boşluğuna gönderir.

Ünsüzlerin oluşumu esnasında, hareketli boğumlanma organları, az hareketli veya hareketsiz boğumlanma yerlerine yaklaşır veya değerler. Bu yaklaşma veya değme esnasında akciğerlerden gelen az, normal veya çok basınçlı hava akımı az veya çok sıkıştırılır veya bir an engellenir. Ünsüzler; boğumlanma noktalarının, geniş, dar veya kapantılı olmalarına, ses tellerinden uzaklıklarına ve boğumlanma olayının gerçekleşmesini sağlayan organların özelliklerine göre niteliklerini kazanırlar.

Ünsüzler boğumlanma noktalarına göre, hareketsiz veya az hareket kabiliyeti olan boğumlanma yerlerinin isimleriyle adlandırılırlar. Bu durumda; Türkiye Türkçesindeki ünsüzler, dudak, diş, diş eti, diş eti ardı, ön damak, art damak ünsüzleri gibi başlıklar altında toplanabilir.

1-Dudak ünsüzleri

Türkiye Türkçesinde dudak ünsüzleri **b** (b)³, **p** (p), **m** (m) ünsüzleridir. Bu ünsüzlerin oluşumu esnasında alt çene yardımıyla hareket edebilen alt dudak, üst dudağa bitişir ve gelen hava akımı **b** ve **p** seslerini oluşturabilmek için, dudakları bir patlamayla açar. **m** ünsüzünde ise, hava akımı küçük dil yardımıyla kısmen burun yoluna sevk edildiğinden, **p** ve **b** ünsüzlerindeki gibi bir patlama hissedilmez ve akciğerlerden gelen havanın bir kısmı burun yolundan geçtiği için, **m** ünsüzü burun sesi özelliğine sahip olur.

b ve **m** ünsüzlerinin oluşumları esnasında ses telleri bitişir ve Akciğerlerden gelen hava akımı bitişik hâlde olan ses tellerini titreştirdiği için, bu ünsüzler tonlu ünsüz özelliğini kazanırlar. **p** ünsüzünde ise ses telleri birleşmez ve dolayısıyla akciğerlerden gelen hava akımı ses tellerini titreştiremeden, ayrık olan ses tellerinin arasından geçip gider. Bu bakımdan **p** ünsüzü tonsuz bir ünsüzdür.

b, m, p ünsüzleri, dudak-dudak, yani *çift dudak* ünsüzleridir.

---

³ Parantez içindeki harfler, uluslar arası fonetik alfabesinin harfleridir.

2. Diş ünsüzleri

Türkiye Türkçesinde diş ünsüzleri, **f** (f) ve **v** (v) ünsüzleridir. Bu ünsüzlerin oluşumu esnasında, alt çene sayesinde aşağı yukarı hareket edebilen ve bir boğumlanma organı olan alt dudak, hareketsiz hâldeki üst ön kesici dişlere temas eder ve bu esnada akciğerlerden gelen hava akımı, boğumlanma yeri olan diş ile, boğumlanma organı olan alt dudağın arasından sürtünerek geçer ve bu sürtünme sonunda **f** ve **v** ünsüzleri oluşur. Bunlardan **f** ünsüzü, tonsuz; **v** ünsüzü ise, tonludur.

f, v ünsüzleri; diş-alt dudak, yani **diş-dudak** ünsüzleridir.

3. Diş eti ünsüzleri

Dişin ortalama 1/3'lik bölümü, etin dışında; 2/3'lik bölümü ise, etin içindedir. Dişin et içindeki bölümü, kök ve boyun olmak üzere iki bölümden meydana gelir. Dişin içteki bölümünü saran diş etlerine yukarıdan aşağıya doğru serbest diş eti ve bağlı diş eti adları verilir. Dişin yaklaşık 1/3'lik kök bölümü, bağlı diş etleriyle; kök boynu olarak adlandırılan üst bölümü ise, serbest diş etleriyle sarılmıştır. Fonetikte diş etleriyle sarılı dişin kök boynu, yani orta bölümü, diş eti bölgesi olarak adlandırılır. Türkiye Türkçesinde diş eti ünsüzleri, **d** (d), **l** (l, l̥) **n** (n), **r** (r), **s** (s), **t** (t), **z** (z) ünsüzleridir.

n ünsüzünün oluşumu esnasında, küçük dil, kısmen ağız yolunu kapatırken, aynı anda da burun yolunu açar ve dil ucu, üst diş etine temas eder. Havanın bir kısmı burundan çıktığı için, bu ünsüze burun ünsüzü denir. **n** ünsüzü, üst diş eti-dil ucu, yani bir **diş eti-dil ucu** ünsüzüdür.

Türkiye Türkçesinde iki türlü **l** vardır. Bunlardan birisi, ince **l**; diğeri ise kalın **l**'dir. Kalın **l**'de dilin ucu diş etine temas ederken, aynı anda da dilin arkası kabarır. Sonogram'da kalın **l**'nin birinci ve ikinci oluşturucuları (formantları), ince **l**'nin oluşturucularına nazaran birbirlerine oldukça yakındır. Bu ünsüzlerin oluşumunda dilin ucu, üst diş etlerine iyice temas ettiği için, hava akımı dil yanlarındaki boşluktan çıkar; bu sebeple de, bu ünsüzlere **yan** ünsüzler adı verilir. Bu ünsüzler, üst diş eti-dil ucu, yani **diş eti-dil ucu** ünsüzleridir.

r ünsüzünün oluşumu esnasında; dil ucu, üst diş etine değeri ve bu esnada akciğerlerden gelen hava akımı dilin ucunu titreştirir; bu sebeple, bu ünsüze titreş ünsüz de denir. Sonogramda, **r**'nin oluşturucuları zaman boyutunda kesik kesik görünür. Bu ünsüz, üst diş eti-dil ucu, yani **bir diş eti-dil ucu** ünsüzüdür. **r** ünsüzü, kelime sonunda sızıcı bir ünsüz niteliği kazanır.

d ve **t** ünsüzlerinin oluşumları esnasında, dilin ucu hem diş etine hem de dişe değeri; fakat, bu ünsüzlerin asıl boğumlanmaları diş etinde olur. Ünsüzler isimlendirilirken asıl boğumlanma noktaları, yani hava akımının ilk kesildiği yer dikkate alınır. Bu sebeple; **d** ve **t** ünsüzleri, üst diş eti-dil ucu, yani **diş eti-dil ucu** ünsüzleridir. **d** tonlu, **t** ise tonsuz bir sestir.

s ve **z** ünsüzlerinin oluşumlarında, dilin ucu diş eti ve dişe yaklaşır. Bu ünsüzlerin asıl boğumlanma noktaları, diş etindedir. **s**, tonsuz; **z** ise, tonludur. Bu ünsüzler; üst diş eti-dil ucu, yani **diş eti-dil ucu** ünsüzleridir.

4. Diş eti ardı ünsüzleri

Bütün dişin diş kökü adı verilen 1/3'lik bölümünü saran bağlı diş etlerinin paralelindeki damak örtüsüyle kaplanmış kısma, diş eti ardı bölgesi adı verilir. Bu bölüm, diş eti bitimiyle ön damak başlangıcı arasında yer alır.

Diş eti ardı ünsüzleri, **c** (c), **ç** (ç), **j** (j), **ş** (fl) ünsüzleridir. Bunlardan **c** ve **ç**, karışık ünsüzlerdir. **c** ünsüzü, **d** ve **j** ünsüzlerinin; **ç** ünsüzü ise, **t** ve **ş** ünsüzlerinin karışımıyla oluşmuştur. Bu ünsüzlerin oluşumları esnasında, diş eti ardı bölgesiyle dilin önü birbirlerine iyice temas ederler. Gelen hava akımı bu kapantıyı bir zorlamayla açtığı için, bir patlama hissedilir; bu sebeple, bu ünsüzlere patlayıcı ünsüzler de denir. Bunlardan **c** ünsüzü, tonlu; **ç** ünsüzü ise tonsuzdur. Bu ünsüzler, **diş eti ardı- dil önü** ünsüzleridir.

ş ve **j** ünsüzlerinin oluşumunda, dilin önü, diş eti ardı bölgesine yaklaşır. Hava akımı, oluşan aralıktan sürtünerek geçer; bu sebeple, bu ünsüzlere sürtünmeli ünsüzler de denir. **ş** ve **j** ünsüzleri, **diş eti ardı – dil önü** ünsüzleridir.

c, **ç**, **j**, **ş** ünsüzleri, diğer ünsüzlerde olmayan bir özelliğe sahiptirler. Bu özellikleri dolayısıyla, bu ünsüzlerin oluşumları esnasında alt ve üst dudaklar ön tarafa doğru bir çıkıntı yaparlar.

5. Ön damak ünsüzü

Ön damak ünsüzleri; **y** (j), **k** (c) ve **g** (f) ünsüzleridir. **y** ünsüzünün oluşumunda dilin ortası, ön damağa yaklaşır. **y** ünsüzünün oluşturuğu değerleri, **i** ünlüsüne çok yakındır; bu sebeple, bu ünlü **yarı ünlü** sayılır. Bu yarı ünlü ses, bir **ön damak-dil ortası** ünsüzüdür.

k ve **g** ünsüzlerinin oluşumunda, dilin ortası, orta damağa iyice temas eder ve akciğerlerden gelen hava akımı, bu temas neticesinde oluşan kapantıyı bir zorlamayla açar. Kapantılı yerde oluşan bu ünsüzlere patlayıcı ünsüzler de denir.

k ünsüzü, tonsuz; **g** ünsüzü ise, tonludur. Bu ünsüzler, **ön damak-dil ortası** ünsüzleridir.

7. Art damak ünsüzleri

Türkiye Türkçesinde art damak ünsüzleri, **ķ** (k) ve **ğ** (g) ünsüzleridir. Bunların oluşumları esnasında dilin arkası, art damağa iyice temas eder. Hava akımı, bu kapantıyı bir zorlamayla açar ve bu esnada bir patlama hissedilir; bu

sebeple, bu ünsüzlere patlayıcı ünsüzler de denir. **ķ** ünsüzü, tonsuz; **ġ** ünsüzü ise, tonludur. Bu ünsüzler, **art damak- dil arkası** ünsüzleridir⁴.

8. Gırtlak ünsüzü

Türkiye Türkçesinde gırtlak ünsüzü, **h** (h) ünsüzüdür. Bu ünsüzün oluşumu esnasında akciğerlerden gelen hava akımı, yarı açık ile açık arasında bir konumda olan ses tellerinin iç çeperlerine sürtünür ve bu sürtünme sonucunda **h** ünsüzü oluşur. Bu ünsüz, tonsuzdur.

Aşağıda iki tablo verilmiştir. 1. tabloda, ünsüzlerin karşılıkları için Türk lâtın alfabesindeki harfler; 2. tabloda ise, Türkiye Türkçesinin ünsüzlerini uluslar arası seviyede tanıtabilmek için, uluslar arası fonetik yazı alfabesindeki harfler kullanılmış ve ayrıca terimlerin de İngilizce karşılıkları verilmiştir.

---

⁴ Standart Türkçedeki **ğıda** ve **kız** gibi bazı kelimelerindeki **k** ve **g** ünsüzleri orta damak ünsüzleridir.

<i>B O Ğ U M L A N M A</i> TARZI		BOĞUMLANMA YERİ							Gırtlak	
		Dudak	Diş	Diş eti	Diş eti	Diş eti ardı	Ön damak	Art damak		
		BOĞUMLANMA ORGANI								
		Dudak	Dudak	Dil ucu	Dil önü	Dil önü	Dil ortası	Dil arkası		
<i>P A T L A Y I C I</i>	Tonsuz	p		t		ç	k	ķ		
	Tonlu	b		d		c	g	ğ		
<i>S I Z I C I</i>	Tonsuz		f		s	ş			h	
	Tonlu		v		z	j				
<i>A K I C I</i>	Burun	m		n						
	Titrek			r						
	Yarı ünlü						y			
	Y a n	ince			l					
		kalın			ı					

<i>M A N N E R Of ARTIKULA TION</i>		<i>PLACES of ARTICULATION</i>							Glottal
		Labial	Dental	Alveolar	Alveolar	Post- alveolar	Palatal	Velar	
		<i>ORGANS of ARTICULATION</i>							
		Labial	Labial	Apikal	Laminal	Laminal	Medio- dorsal	Post- dorsal	
<i>P L O S I V E</i>	Fortis	p		t		ç	c	k	
	Lenis	b		d		c	f	g	
<i>F R I K A T I V E</i>	Fortis		f		s	fl		h	
	Lenis		v		z	j			
<i>L</i>	Nasal	m		n					
	Trill			r					

<i>I</i> <i>Q</i> <i>U</i> <i>I</i> <i>D</i> <i>E</i>	Semi-vowel					j			
	Lateral			l					
				ɫ					